

Met het oog op moslims

Jaap Kraan

Met het oog op moslims

Theologen en de Protestantse Kerk

in dialoog met moslims van 1960 tot 2010

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Voor Fenna, Brecht, Lucas, Sytze en Sarah

www.uitgeverijboekencentrum.nl
Ontwerp omslag: Oblong, Jet Frenken

ISBN 978 90 239 7085 9
NUR 700

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de ‘Stichting Zonneweelde’.

All rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

VOORWOORD	9
LIJST VAN AFKORTINGEN	11
1 OVER DIT ONDERZOEK	13
1.1 AANLEIDING EN RELEVANTIE	13
1.2 DIT BOEK EN DE EIGEN BIOGRAFIE	16
1.3 BEELDVORMING	20
1.4 DE OPZET VAN DEZE STUDIE	21
1.5 DEFINIËRING	23
DEEL I: VERKENNING	
2 THEOLOGEN EN HUN VISIES OP DE ISLAM	29
2.1 CRITERIA	29
2.2 HENDRIK KRAEMER, 1888-1965	30
2.2.1 Kraemer en anderen over ‘het raadsel van de islam’	30
2.2.2 De latere Kraemer	35
2.2.3 Evaluatie	37
2.3 JOHANNES VERKUYL, 1908-2001	37
2.3.1 Evaluatie	45
2.4 HANNA KOHLBRUGGE, 1911-1999	46
2.4.1 De ware Jozef	50
2.4.2 Evaluatie	51
2.5 DICK MULDER, 1919-2014	52
2.5.1 Evaluatie	60
2.6 JAN SLOMP, 1932-	62
2.6.1 Evaluatie	69
2.7 ANTON WESSELS, 1937-	70
2.7.1 Evaluatie	77
2.8 JAN JONGENEEL, 1938-	78
2.8.1 Evaluatie	82
2.9 HARRY MINTJES, 1945-	84
2.9.1 Evaluatie	88
2.10 HENK VROOM, 1945-2014	89
2.10.1 Evaluatie	92
2.11 GÉ SPEELMAN, 1955-	93
2.11.1 Evaluatie	97

2.12 CEES RENTIER, 1963-	98
2.12.1 Evaluatie	100
2.13 MARTHA FREDERIKS, 1965-	101
2.13.1 Evaluatie	104
2.14 ANDERE STEMMEN	105
2.15 DIKKEN, SEGERS EN HOEKMAN: SPIEGEL VOOR DE PKN	114
2.16 TUSSENTIJDSE BESTANDSOPNAME: WAT IS ER GEBEURD?	119
2.16.1 Auteurs en ontwikkeling	119
2.16.2 Dialoog en realiteit	122
2.16.3 Dialoog anno 2015	123
2.16.4 Stagnatie of revelatie?	125
 3 ACTUEEL DEBAT: KERKEN EN ‘EVANGELIE EN MOSLIMS’ OVER DE ISLAM	 127
3.1 DE THEOLOGISCHE VISIE VAN DE SYNODE VAN DE PKN	127
3.1.1 Het vervolgrapport in 2013	134
3.1.2 Andere reacties op de ‘Open brief’ en de synodenota	135
3.2 DE RAAD VAN KERKEN IN NEDERLAND	136
3.2.1 Theologische visies in reactie op <i>A Common Word</i>	139
3.3 DE STICHTING ‘EVANGELIE EN MOSLIMS’	144
 4 THEOLOGISCHE THEMA’S IN DISCUSSIE	 147
4.1 GODSBEELD EN ISLAM	148
4.1.1 God en Allah zijn verschillend	149
4.1.2 Dezelfde God	154
4.1.3 God en Allah hebben veel van elkaar weg	157
4.1.4 Samen vieten en bidden tot God?	161
4.2 HET ISLAMITISCH BEELD VAN JEZUS EN VAN DE HEILIGE GEEST	164
4.3 DE KORAN	167
4.4 DE PROFEET MOHAMMED	174
4.4.1 Mohammed, ook voor christenen een profeet?	176
4.4.2 Mohammed en geweld	178

DEEL II: OPGAVEN VOOR DE DIALOOG

EVALUATIE VAN DEEL I EN INLEIDING OP DEEL II	183
5 GEEN DIALOOG ZONDER AANDACHT VOOR MENSENRECHTEN	189
5.1 VOORAF	189
5.2 MENSENRECHTEN EN POLITIEK	191
5.3 CHRISTENEN EN MENSENRECHTEN	193
5.4 MOSLIMS EN MENSENRECHTEN	197
5.5 DE POSITIE VAN RIFFAT HASSAN	203
5.6 DRIE POSITIES	208
5.7 DE KEUZE VAN RIFFAT HASSAN IS EEN GOED UITGANGSPUNT	209
6 BIJBEL EN KORAN BIEDEN EEN BASIS VOOR DE DIALOOG	213
6.1 BIJBEL EN DIALOOG	213
6.1.1 Bijbelgebruik	221
6.1.2 De implicatie van de islam als na-christelijke religie	223
6.1.3 Moslims en de Bijbel	224
6.2 KORAN EN DIALOOG	225
6.2.1 Bespreking van en aanvulling op paragraaf 4.3	227
6.3 OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN OP BASIS VAN BIJBEL EN KORAN	232
6.3.1 Vergelijkingen tussen Koran en Bijbel	239
6.3.2 De Apostolische geloofsbelijdenis en de Koran	242
6.3.3 Conclusie van hoofdstuk 6	243
7 THEOLOGISCHE THEMA'S ROND DE DIALOOG	245
7.1 GODSBEELD EN ISLAM - DEZELFDE GOD?	245
7.2 HET ISLAMITISCH BEELD VAN JEZUS EN VAN DE HEILIGE GEEST	247
7.3 MOHAMMED	250
7.3.1 De verering van Mohammed	251
7.3.2 Mohammed en geweld	253
7.4 VISIES OP DE ISLAM	256
7.5 DE PLAATS VAN DE ISLAM IN DE HEILSGESCHIEDENIS	263
7.6 MISSIOLOGIE, THEOLOGIE VAN DE RELIGIES EN DIALOOG	268
7.6.1 Missiologie	268
7.6.2 Theologie van de religies	270
7.6.3 Dialoog	273
SAMENVATTING VAN DEEL II EN ENKELE CONCLUSIES	283

LITERATUUR	287
VERKLARING VAN ARABISCHE WOORDEN	311
REGISTER VAN TEKSTEN UIT DE KORAN	313
REGISTER VAN TEKSTEN UIT DE BIJBEL	315
LIJST VAN PERSONEN	317
BIJLAGE: VAN JAAR TOT JAAR, DE PUBLICATIES UIT DE PERIODE 1960-2010	325
CURRICULUM VITAE	341

Voorwoord

De bronnen, die in dit boek onderzocht worden, zijn publicaties van theologen en kerkelijke beleidsinstanties uit de kring van wat nu de PKN is, gedurende de periode 1960-2010. Onderzoeksthema's zijn de visies op de islam en op de dialoog met moslims, die we vinden in deze publicaties.

De *eerste* fase van dit onderzoek betrof het verzamelen van publicaties uit deze kring gedurende de genoemde periode. Het gaat hierbij om boeken, artikelen en rapporten. Het bibliografisch overzicht hiervan is als bijlage toegevoegd aan deze dissertatie. Het vormt niet enkel de basis voor dit onderzoek, maar kan ook uitgangspunt zijn voor nieuw onderzoek in de toekomst.

De *tweede* fase betrof een inhoudelijke analyse van de verzamelde publicaties van theologen (hoofdstuk 2) en kerkelijke instanties (hoofdstuk 3).

De *derde* fase betrof een verdieping van de inhoudelijke analyse van de genoemde publicaties door in te zoomen op vier centrale thema's: Godsbeeld en islam, het islamitisch beeld van Jezus en de Heilige Geest, de Koran en de profeet Mohammed (hoofdstuk 4). Met dit hoofdstuk werd het beschrijvende DEEL I afgesloten.

De *vierde* fase betrof het lokaliseren van inhoudelijke lacunes in de visies op de islam en de dialoog met moslims binnen de verzamelde publicaties van theologen en kerkelijke instanties. Dat gebeurde in de evaluatie van het eerste en de inleiding op het tweede deel. De gevonden lacunes zijn: de aandacht voor mensenrechten in de dialoog, de Bijbel en Koran als basis voor de dialoog en een aantal theologische thema's rond de dialoog.

De *vijfde* fase is besteed aan de poging om vanuit de christelijke theologie antwoorden te ontwikkelen met betrekking tot deze lacunes. Dus handelt hoofdstuk 5 over mensenrechten, hoofdstuk 6 over Bijbel en Koran als basis voor de dialoog en worden in hoofdstuk 7 theologische thema's rond de dialoog behandeld, te weten: Godsbeeld en islam, het islamitisch beeld van Jezus en de Heilige Geest, Mohammed, visies op de islam, de plaats van de islam in de heilsgeschiedenis en de relatie tussen missiologie, theologie van de religies en dialoog. In DEEL II treft de lezer dus geen beschrijving of inhoudelijke analyse meer aan, maar wordt getracht een aanzet te geven voor een theologische vernieuwing van de dialoog tussen christendom en islam.

Enkele technische opmerkingen: ter wille van de leesbaarheid is in voorkomende gevallen een regel wit ingelast als een nieuw aandachtspunt zich aandient. Als in een gedeelte verschillende auteurs aan het woord komen, worden hun namen *cursief* gedrukt. Omdat niet alle lezers meer bekend zijn met de inhoud van de Bijbel, worden boeken uit de Bijbel ook *cursief* gedrukt, *Spreuken* bijvoorbeeld. Een verklaren-

de woordenlijst van Arabische woorden¹ is achterin het boek opgenomen, evenals registers voor geciteerde teksten uit de Koran en de Bijbel. Ook een lijst van personen is toegevoegd.²

Als ik in deze studie naar God verwijs, gebruik ik de woorden ‘Hij’ of ‘Hem’; de lezer mag ook voortdurend ‘Zij’ of ‘Haar’ lezen.

Tenslotte: wat de spelling betreft is het *Groene boekje*³ als richtlijn gehanteerd. De spelling van Bijbelse namen volgt ‘De Nieuwe Bijbelvertaling’ uit 2004; voor namen en teksten uit de Koran is doorgaans de vertaling van Leemhuis⁴ gebruikt.

¹ Als Arabische woorden opgenomen zijn in het *Groene boekje* (zie *Woordenlijst Nederlandse Taal*) wordt de spelling van dat boek gevolgd.

² Personen uit de Bijbel of de Koran zijn niet opgenomen.

³ De achtste oplage van mei 2013 is geraadpleegd.

⁴ Leemhuis, 1990.

Lijst van afkortingen

Allerwegen	(Amsterdam: Nederlandse Zendingsraad / Kampen: Kok).
Begrip	<i>Begrip moslims christenen</i> ('s Hertogenbosch: Cura-Migratorum / vanaf 2004: Utrecht; nu postbus 90.189, 4800 RN Breda).
DZOK	<i>Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken</i> (destijds Kampen: Theologische Universiteit).
GTT	<i>Gereformeerd Theologisch Tijdschrift</i> (destijds Kampen: Kok).
De Heerbaan	(destijds Amsterdam: Nederlandse Zendingsraad).
IIMO	Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica.
IS	Islamitische staat.
K&TH	<i>Kerk en Theologie</i> ('s Gravenhage / Zoetermeer: Boekencentrum).
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap.
NTT	<i>Nederlands Theologisch Tijdschrift</i> (Wageningen: Veenman en Zonen; 's Gravenhage/ Zoetermeer: Boekencentrum).
OB	<i>Oecumenische Bezinning</i> (Amersfoort: Raad van Kerken in Nederland).
PKN	Protestantse Kerk in Nederland.
PT	<i>Praktische Theologie</i> ; vanaf 2008/3 'Handelingen' genoemd (Zwolle: Waanders).
RBN	<i>Religieuze bewegingen in Nederland</i> (Kampen: Kok; vanaf nr. 6 Amsterdam: VU).
RHW	<i>Rondom het Woord</i> (Hilversum: NCRV).
TD	<i>Theologisch Debat</i> (destijds Kampen: Kok).
TR	<i>Theologia Reformata</i> (Apeldoorn: Bureau Gereformeerde Bond).
Tussenruimte	Tijdschrift voor interculturele theologie (destijds Kampen: Kok ten Have).
TVT	<i>Tijdschrift voor Theologie</i> (Nijmegen: Theologische Faculteit; vanaf 2009: Meppel: Boom).
V&B	<i>Verkenning en Bezinning</i> (destijds Kampen: Kok).
VT	<i>Vox Theologica</i> (Assen: Van Gorcum; vanaf 1975 Zwolle: Waanders).
W&Z	<i>Wereld en Zending</i> (destijds Kampen: Kok).

1 Over dit onderzoek

1.1 AANLEIDING EN RELEVANTIE

Deze studie wil inzicht geven in theologische visies op de islam, die protestantse theologen uit de kring van de Protestantse Kerk in Nederland in de periode 1960 tot en met 2010 in hun publicaties ontvouwd hebben. Ook rapporten van de PKN zelf worden in het onderzoek betrokken. Daarnaast biedt dit boek een kritische evaluatie van die publicaties en presenteert het mijn eigen theologische visie op de dialoog met moslims en op de islam. Dit is een theologisch boek, geen historische, godsdienstwetenschappelijke of islamologische studie. Qua methode is dit boek allereerst onderzoek van literaire bronnen; aan de hand daarvan worden vervolgens theologische visies op de islam en de dialoog met moslims geschetst en becommentarieerd. Onderzocht zijn theologische publicaties uit de periode van 1960 tot en met 2010 van die protestantse auteurs uit de kring van de PKN, die zich hebben uitgesproken over de islam en de ontmoeting met moslims en daarover regelmatig gepubliceerd hebben. Ik heb mijzelf de vrijheid gegeven om in enkele gevallen literatuur van 2011 en volgende jaren te verwerken. De lijst met publicaties wordt, van jaar tot jaar, weergegeven in de bijlage, zij het zonder details, want die zijn opgenomen in de opgave van bronnen aan het einde van dit boek. De publicaties hebben betrekking op de Nederlandse situatie; een artikel van prof. dr. D.C. Mulder over de islam in Indonesië bijvoorbeeld wordt wel genoemd, maar niet behandeld. Er is naar gestreefd om de *visies* van alle publicaties aan bod te laten komen; niet elke publicatie of elke auteur wordt apart behandeld. Wel wordt veel geciteerd om auteurs zelf aan het woord te laten komen.

Het was niet mogelijk om alle *thema's* uit de publicaties recht te doen. Gelet is op een aantal centrale theologische thema's die altijd weer in de discussie opduiken. Want wat heeft volgens de auteurs 'onze' God met de islam van doen, en spreken we over dezelfde God? Welke visie is er op Jezus, op de Koran, op Mohammed? Daarover gaat het vooral, en dus worden meer maatschappelijk thema's als 'islam en geweld', 'heilige oorlog' of 'de positie van vrouwen in de islam' niet systematisch behandeld, zij het wel regelmatig genoemd. De *legitimatie* om deze studie in 2009 te beginnen was vooral het feit dat er op dat moment¹ geen samenvattende studie was, die theologische visies van protestanten in Nederland op de islam in de laatste halve

¹ Het boek van Poorthuis en Saleminck *Van harem tot fitna*, verscheen in 2011, maar heeft een andere insteek; het gaat vooral om de beeldvorming van de islam van zowel rooms-katholieken, protestanten en humanisten over een veel langere periode en in een brede maatschappelijke context, al zijn er raakvlakken en overlappingsen.

eeuw beschreef.² De directe *aanleiding* was dat in de zomer van 2009 een open brief naar de synode van de Protestantse Kerk in Nederland geschreven werd.³ De kritiek van Hebe Kohlbrugge op de islam in 2009 is analoog aan de kritiek van haar zuster Hanna in 1980 en in 1973, toen zij met Van der Werf over *De ware Jozef* schreef met als teneur: de islam is een valse godsdienst, waar de duivel de hand in heeft, zie nader paragraaf 2.4.1. De maatschappelijke onrust rond het optreden van Wilders en de reactie van protestantse kerkleden daarop, was voor mij ook een belangrijke reden om in kaart te brengen hoe theologisch tegen de islam is aangekeken. In een bepaald artikel in *Trouw* schrijft een predikant: ‘de islam is van de duivel’. ‘Ik heb er geen pijn van als ik een foto zie van een brandende moskee’, meent een christelijk lid van Provinciale Staten; weer een ander typeert Allah als ‘een instrument van Satan’.⁴ Maar ook: in reactie op allerlei soortgelijke uitingen hadden kort daarvoor veertig predikanten en kerkelijk werkers uit Twente al een manifest gepubliceerd waarin stelling werd genomen tegen stigmatisering van moslims en de islam.⁵ Hebben deze protesten ook een aanknopingspunt in de laatste halve eeuw?

De eeuwen door zijn wereldwijd de relaties tussen christenen en moslims vooral moeizaam geweest. Al eerder onderzocht Smit de benadering van de islam door Nederlandse zendingscorporaties in de periode van 1797 tot 1951. Tijdens die periode was het beeld van de islam voornamelijk negatief. Dat onderzoek draagt uiteraard een ander karakter omdat het gaat om zendingswerk in de Indische kolonie.⁶ Mijn studie richt zich op de beeldvorming van de islam in Nederland vanaf 1960; opmerkelijk genoeg is in deze periode de beeldvorming bepaald niet eenvormig, maar zowel positief als negatief.

De reden voor deze afbakening is als volgt: vanaf 1960 zijn er steeds meer moslims naar Nederland gekomen. Publiceerde men in Nederland vóór 1960 vooral over moslims in Indonesië of andere landen, na 1960 werd de ontmoeting met moslims in Nederland steeds belangrijker, zoals ook blijkt uit het aantal publicaties (zie de bijlage). In de jaren vanaf 1978 is er meer aandacht gekomen voor de theologische doordenking van de ontmoeting met moslims. Zo verscheen in 1978 een boek over een theologie van de islam⁷ en werd een jaar later in 1979 binnen de Raad van Kerken in Nederland de sectie ‘Relatie met Wereldgodsdiensten’ opgericht.⁸ Na 11 september 2001, toen de aanslagen in New York en elders in de U.S.A. gepleegd werden, veranderde de toon in een aantal publicaties; die werd kritischer over mos-

² In de *NRC* van 6 december 2009 pleitte Slomp voor meer onderzoek op het terrein van de ontmoeting tussen christenen en moslims en schrijft dan onder meer: ‘Dit sociologisch onderzoek zou moeten worden uitgebreid met een theologisch onderzoek naar de wederzijdse theologische opvattingen over elkaars godsdienst’. Er zijn overigens wel studies waarin geëvalueerd wordt hoe men in het westen theologisch tegen de islam heeft aangekeken, zie bijvoorbeeld Hock, 1986.

³ Gedoeld wordt op de brief van Hebe Kohlbrugge c.s., 2009a: ‘De PKN en het gesprek met de Islam’, www.woordenmetzielenzin.nl/openbrief (bezocht 4 september 2009) of *Begrip* 35(2009)4.

⁴ Zie voor alle citaten *Trouw*, 26 november 2009.

⁵ *Trouw*, 25 november 2009.

⁶ Smit, 1995.

⁷ Wessels, 1978a, ook al is de eigenlijke aanzet pas in het laatste hoofdstuk te vinden.

⁸ Slomp en Van Schaik-van Schijndel, 1987, p. 25.

lims.⁹ Door de vele (zelfmoord)aanslagen in de jaren 2001 tot heden is de situatie er nog veel gecompliceerder op geworden. Het is duidelijk dat de periode vanaf 1960 tot en met 2010 een veelkleurig palet vertoont.

De *relevantie* van deze studie is als volgt: de *kerk* is ermee gediend te kunnen beschikken over een kritische studie waarin de literatuur en de ontwikkelingen van de laatste halve eeuw op het punt van de dialoog met moslims en theologische visies op de islam worden samengevat en, in het tweede deel, becommentarieerd. Dat zou mensen, betrokken bij de dialoog met moslims, kunnen stimuleren om de moed niet op te geven, een tandje bij te zetten of te evalueren of men op de goede weg is. Door de verontrusting over de islam te bespreken en kritisch te evalueren ontkomt men aan de verdenking een naïef optimisme over de islam te willen uitdragen, maar ook wordt zo populistische stemmingmakerij vermeden. De kerk is immers ook een plaats gebleken waar men, vanuit bepaalde theologische visies, trachtte en tracht moslims terzijde te staan en waar het gesprek met moslims gestimuleerd werd en wordt.¹⁰ Die plek dient de kerk te behouden. Juist kerken dienen een voortrekkersrol te vervullen in de interreligieuze dialoog, ‘omdat kerkelijke mensen er ervaring mee hebben, en omdat ze geen neutraal standpunt proberen in te nemen’.¹¹

De *maatschappelijke relevantie* is minstens even groot: het is voor moslims niet eenvoudiger geworden om zich in onze maatschappij te handhaven, zeker niet na de aanslagen op 11 september 2001. Moslims worden al gauw als fundamentalistisch en militant weggezet. De moord op Theo van Gogh door Mohammed B., het optreden van Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders, de strijd van de Taliban, de vele aanslagen van terroristen overal ter wereld, al of niet verbonden met Al Qaida, IS of Boko Haram hebben een klimaat geschapen waarin het steeds vanzelfsprekender leek en lijkt om moslims verdacht te maken. Zelfs worden van regeringswege maatregelen genomen die op dat klimaat inspelen, door bijvoorbeeld de immigratie van islamitische bruiden te beperken of door preventief families te verhinderen naar brandhaarden te vertrekken. De houding jegens moslims is verhard, in toenemende mate. Het hardnekkig betitelen van de islam als een ‘ideologie’ door Wilders is allesbehalve onschuldig, het is integendeel een teken aan de wand.¹² De rijke ervaring van de

⁹ Aantoonbaar zijn na die datum veel groepen ontstaan van moslims en christenen, die het gesprek zochten om samen de nieuwe situatie onder ogen te zien, zie o.a. Dane en De Jong-van den Berg, 2009, p. 74 en 94 en Idema, 2006, p. 7. Boeken als van Dekkers, 2002; Van Bommel, Houtepen e.a., 2002; Van Eck, 2003; Bouayadi-van de Wetering en Vroom, 2008, o.a. p. 125, reageren op de nieuwe situatie en ook artikelen zoals van Witvliet, 2002; Visser, 2004b; Küster, 2006 en Vellenga, 2008a. Een stevige reactie kwam van Schaaf en Jongeneel, z.j. Zie daarvoor paragraaf 2.8. over Jongeneel.

¹⁰ Landman, 1992, beschrijft in hoofdstuk 12 de rol en reactie van de kerken op de komst van de moslims; cf. Slomp, 1981a. Ook kan gedacht worden aan de gastvrijheid van het christelijk onderwijs, zie Kraan, 1993, p. 127.

¹¹ Aldus Poorthuis in ‘De samenleving valt niet uit elkaar’, *Trouw*, 6 april 2011.

¹² *Trouw*, 4 september 2010, schreef op de voorpagina rond de formatie van een kabinet van VVD en CDA met gedoogsteun van Wilders, dat de basis van het minderheidskabinet zou zijn een verklaring om ‘de uiteenlopende ideologische opvattingen over de islam van elkaar te accepteren’. Men zou er een aanwijzing in kunnen zien dat VVD en CDA zich op een hellend vlak bevinden omdat ze spreken over ‘ideologische opvattingen’, al noemen ze de islam (ook) nog steeds een godsdienst. Overigens noemde